

ÇAĞATAY SAHASINDAN TÜRKÇE ŞİİRLERİ BİLİNMEYEN BİR ŞAİR: HİLÂLÎ-İ ÇAĞATÂYÎ VE BAHR-I TAVÎL'İ

A POET FROM CHAGATAI FIELD WHOSE TURKIC POEMS ARE UNKNOWN: HİLÂLÎ CHAGATÂÎ AND HIS BAHR-I TAVÎL

Büşra ÇELİK*
Banu GÜZELDEREN**

Öz

İran'ın Esterâbâd şehrinde doğan Bedrüddîn Muhammed b. Abdillâh Hilâlî (ö. 1529-30), Çağatay Türklerinden olmasından dolayı Çağatâyî nisbesiyle meşhur olmuş ve Alî Şîr Nevâyî'nin himayesi ile Sultan Hüseyin-i Baykara'ya musahiplik yapmıştır. Türk asıllı olmasına rağmen eserlerini Farsça kaleme alan Hilâlî-i Çağatâyî'nin Farsça Dîvân'ı ile birlikte Şâh u Dervîş, Sıfâtü'l-Âşıkîn ve Leylâ vü Mecnûn adlı üç mesnevisi günümüze ulaşmıştır. E. R. Rustamov, şairin Çağatay Türkçesiyle yazdığı Bahr-ı Tavîl'inden ilk defa bahsederek Hilâlî'nin kendi anadiliyle de eser verdiğini ortaya koymuştur. Bahr-ı Tavîl, şairin elde mevcut bulunan tek Türkçe eseri olması bakımından oldukça önemlidir. Bu makalede Türk edebiyatında bahr-ı tavîl türü ile ilgili bilgiler verildikten sonra Hilâlî-i Çağatâyî'nin hayatı ve eserlerine yer verilmiş; makalenin sonunda Bahr-ı Tavîl'in dil özellikleri ve çeviri yazılı metni sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler

Hilâlî-i Çağatâyî, Bahr-ı Tavîl, Çağatay Türkçesi, 15. Yüzyıl, Alî Şîr Nevâyî, Çağatay Sahası Türk Edebiyatı

Abstract

Born in Esterabad, Iran, Badr-al-Dîn Mohammad Abdillah Hilâlî (d. 1529-30), because of being one of the Chagatai Turks, he was renowned by his Chagatâi tag and became a company to Sultan Hosayn-e Baykara under the patronage of Alî Şîr Nevâyî. Although he was of Turkic origin, Hilâlî-i Chagatâi, whose works were written in Persian, has survived with his Persian Dîwan, Shah u Dervish, Sıfâtü'l-Âşıkîn and Leylâ vü Mecnûn. E. R. Rustamov mentioned the poet's Bahr-ı Tavîl written in Chagatai Turkic for the first time and revealed that Hilâlî also gave works in his native language. Bahr-ı Tavîl is very important in that it is the only Turkic work available to the poet. In this article, after giving information about bahr-ı tavîl type in Turkic literature, the life and works of Hilâlî-i Chagatâi are given; at the end of the article, Bahr-ı Tavîl's language features and transcribed text and facsimile are presented.

Keywords

Hilâlî Chagatâi, Bahr-ı Tavîl, Chagatai Turkic, 15th Century, Alî Şîr Nevâyî, Chagatai Field Turkic Literature

* Arş. Gör., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, orcid: 0000-0002-5419-1805

** Arş. Gör. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, banudurgunay@akdeniz.edu.tr, orcid: 0000-0003-1100-7569

Gönderim Tarihi: 03.12.2019
Kabul Tarihi: 23.04.2020

GİRİŞ

Farsça şiiirleriyle İran edebiyatında kendisine önemli bir yer edinen Türk şairi Bedrüddîn Hilâlî'nin Çağatay Türkçesiyle şiiirleri olduğuna dair bir bilgiye Çağatay Türkçesi üzerine yapılan çalışmalarda ve Çağatay edebiyatı tarihlerinde rastlanmamaktadır. Ancak Çağatay Türkçesi eserlerini Özbek Türkçesinin ilk örnekleri olarak değerlendiren E. R. Rustamov, 1963'te Hilâlî'nin bahr-ı tavîl türünde Türkçe bir eser verdiğini Türkoloji âleminin bilgisine sunmuştur (Rustamov, 1963). Rustamov, Hilâlî'nin eserini tanıtır Rusça çevirisi ile birlikte Arap harfleriyle yayımlamıştır. Alî Şîr Nevâyî'nin beğenisini kazanıp Hüseyin-i Baykara meclislerinde yetmişmiş olan bu şairin Çağatay Türkçesiyle yazdığı bahr-ı tavîlin edebiyat tarihi açısından önemi büyüktür. Bugünkü bilgilerimize göre bu eser, Çağatay Türkçesiyle tespit edilen ilk ve tek bahr-ı tavîl örneğidir.

Bu çalışmada ilk önce bahr-ı tavîl terimi üzerinde durulacak ve Türk edebiyatında bahr-ı tavîllere ilişkin bilgilerin yanı sıra bu türde verilen eserlerin güncel bir listesi tablo hâlinde sunulacaktır. Daha sonra Hilâlî'nin hayatına ilişkin bilgiler verilecek, *Bahr-ı Tavîl*'in nüshaları değerlendirilecek, Çağatay Türkçesinin dil özelliklerine göre metin incelenecek ve son olarak da *Bahr-ı Tavîl*'in çeviri yazılı metni tıpkıbasımı ile verilecektir.

Edebiyat terimi olarak iki farklı anlama gelen bahr-ı tavîlin ilk anlamı Halîl b. Ahmed'in oluşturduğu aruz sisteminde *muhtelif* denilen birinci dairenin ilk bahrini oluşturan *Fe'ülün Mefâ'ilün Fe'ülün Mefâ'ilün* veznidir (Yılmaz, 2011, s.183). Türk ve İran şairleri tarafından tercih edilmeyen bu vezin daha çok Arap edebiyatında rağbet görmüştür. Hatta Arapların meşhur şairi İmruu'l-Kays'ın Seb'a-i Muallakaların en üstünde yer alan şiiirini bu vezinle yazdığı bilinmektedir (Olgun, 1994, s. 22). İkincisi ise daha çok Türk ve İran edebiyatında görülen *Fe'ilâtün, Fâ'ilâtün, Mefâ'ilün* veya *Müstefilün* gibi tef'ilelerden birinin arka arkaya tekrarlanması ve her dizinin kendi içinde secilenmesiyle nesir cümleleri şeklinde yazılan bir şiiir tarzının adıdır (Dilçin, 1983, s. 277; Aksoyak, 2018, s. 231).

Bu nazım şeklinin ilk olarak İran edebiyatında mı yoksa Türk edebiyatında mı ortaya çıktığı henüz bilinmese de bugünkü bilgilerin ışığında bahr-ı tavîl yazımı 15. yüzyıla kadar gitmektedir (Mermer, 2002, s. 121). Aksoyak'ın araştırmalarına göre Anadolu sahasında ilk bahr-ı tavîl Ahmed Paşa tarafından kaleme alınmış, İran edebiyatındaki ilk örneklerden birini de Abdü'l-âli adlı bir şair vermiştir (2007, s. 89).

Genellikle sevgilinin güzellik unsurları ile âşık ve sevgili arasındaki münasebetler işlenen bahr-ı tavîllerde münacat, naat gibi dinî konular ile mizah ve övgü konulu bahr-ı tavîl örnekleri de vardır (Aksoyak, 2007: 84). Bahr-ı tavîlin kafiye şeması çoğunlukla gazel biçiminde olsa da kafiye düzeni kıta şeklinde olan bahr-ı tavîller de bulunmaktadır (Aksoyak, 1999, s. 439).

1. Türk Edebiyatında Bahr-ı Tavîller

Edebiyatımızda son zamanlara kadar bu şiiir tarzının tek örneğinin Şeyh Gâlib tarafından verilmiş olduğu görüşü epey yaygındı. Ancak araştırmacılar tarafından çeşitli şiiir mecmualarında bulunan ve bilim dünyasının istifadesine sunulan bahr-ı tavîllerin sayısı zaman içinde artış göstermiştir. Hiç şüphesiz hâlen çeşitli şiiir mecmualarında böyle keşfedilmeyi bekleyen bahr-ı tavîller bulunmaktadır.

Bahr-ı tavîl üzerine yapılan çalışmalar sonucunda 15. yüzyılda 5; 16. yüzyılda 7; 17. yüzyılda 7; 18. yüzyılda 9; 19. yüzyılda 15; 20. yüzyılda ise 10 adet toplamda 39 şair tarafından 53 adet bahr-ı tavîl yazıldığı gün yüzüne çıkmıştır. Aşağıdaki tabloda hangi yüzyılda, hangi müellifin kaç adet bahr-ı tavîl yazdığı görülmektedir:

Tablo 1: Türk Edebiyatında Bahr-ı Tavîl Kaleme Alan Müellifler

Yüzyılı	Müellifi	Sayısı
15. Yüzyıl	Ahmed Paşa (Aksoyak, 2007)	1
15. Yüzyıl	Seyfî (Aksoyak, 2007)	1
15. Yüzyıl	Belâyî (Aksoyak, 2007)	1
15. Yüzyıl	Şeyhî (Aksoyak, 2007)	1
15. Yüzyıl	Resmî (Aksoyak, 2007)	1
16. Yüzyıl	Fedâyî (Mermer, 2002)	2
16. Yüzyıl	Gelibolulu Âlî (Aksoyak, 2006)	2
16. Yüzyıl	Kadrî (Kaplan, 2018)	1
16. Yüzyıl	Zuhûrî (Kaplan, 2018)	1
16. Yüzyıl	Muhibbî (Kesik, 2015)	1
17. Yüzyıl	Arşî (Kahraman, 1989)	1
17. Yüzyıl	Fehîm-i Kadîm (Kaplan, 2016)	1
17. Yüzyıl	Beyânî (Aksoyak, 2018)	1
17. Yüzyıl	Mu'în (Aras, 2010)	1
17. Yüzyıl	Nî metî (Ersöz, 2007)	1
17. Yüzyıl	Mücellâ	2
18. Yüzyıl	Birrî (Erkul, 1993)	1
18. Yüzyıl	Zâtî	1
18. Yüzyıl	Vahyî (Taş, 2004)	2
18. Yüzyıl	Dâniş (Birgören, 2004)	2
18. Yüzyıl	Şeyh Gâlib (Kalkışım, 1994)	1
18. Yüzyıl	Azbî Baba (Bayram, 2006)	1
18. Yüzyıl	Nazîr (Şengün, 2006)	1
19. Yüzyıl	Nâkâm (Mert, 2012)	1
19. Yüzyıl	Müştak Baba (Gündoğdu, 1997)	2
19. Yüzyıl	Antepli Aynî (Arslan, 2004)	1
19. Yüzyıl	Nebâtî (Tokmak, 2018)	2
19. Yüzyıl	İzzet Molla (Ceylan&Yılmaz, 2005)	1
19. Yüzyıl	Bayburtlu Zihnî (Kılıç, 2017)	2
19. Yüzyıl	Mehmed Şâkir Efendi (Yanbal, 2009)	2
19. Yüzyıl	Necmî (Tiker, 2003)	1
19. Yüzyıl	Senîh (Okyay, 2005)	1
19. Yüzyıl	İffetî	1
19. Yüzyıl	M. Vâhid	1
20. Yüzyıl	Sâbir (Sabir, 1975)	3

20. Yüzyıl	Abdübâkî Fevzî (Aksoyak, 2007)	3
20. Yüzyıl	Çukadarzâde	2
20. Yüzyıl	Halil Nihat Boztepe	1
20. Yüzyıl	Asrî	1

2. Hilâlî-i Çağatâyî ve Bahr-ı Tavîl'i

2.1. Hilâlî-i Çağatâyî

Mevlânâ Bedrüddîn Hilâlî, 874/1470'te Esterâbâd'da dünyaya gelmiş ve 895/1491 yılında Herat'a yerleşene kadar da ömrünü Esterâbâd'da geçirmiştir (Bernardini, 2003, s. 152). Herat'ta Hüseyin-i Baykara meclislerinde Alî Şîr Nevâyî ile yakınlık kurmuş ve Nevâyî tarafından himaye edilmiştir (Gandjei, 2012). Hilâlî'yi henüz çok gençken tanıyan Alî Şîr Nevâyî, *Mecâlisü'n-Nefâ'is*'inde onun iyi bir yaratılışın yanında iyi bir hafızaya da sahip olduğunu bilgisini verir (Nevâyî, 2001, s. 95). Nevâyî'nin şairler tezkiresini ilavelerle çeviren Heratî, Mevlânâ Hilâlî ile ilgili bilgilerin sonuna bir not düşerek Nevâyî'nin Hilâlî hakkında yanılmadığını, onun şiirin her türünde büyük bir başarı kazandığını ve döneminin en ünlü şairlerinden biri olduğunu belirtir (Nevâyî, 2017, s. 48).

Zamanının önemli kültür merkezlerinden olan Herat'ta, Hilâlî birçok önemli isimle tanışma fırsatı bulmuştur. Kaynaklara göre Molla Câmî ile hacca gitmiş, Sâm Mirza ile tanışmıştır (Bernardini, 2003, s. 152). Hüseyin-i Baykara'nın ölümünden sonra Herat'ta Özbek Hanları ve Safeviler arasındaki mücadele bir kargaşa dönemi yaşanmasına yol açmıştır. Bu sırada Herat'ta olan Hilâlî, Ubeydullah Han'ın bölgenin yönetimini ele geçirmesinden sonra Sünni olmasına rağmen Şiilik suçlamasıyla öldürülmüştür. Kaynaklarda Hilâlî'nin ölüm tarihi hakkında iki farklı görüşe rastlanır. Hilâlî'nin hayattayken tanıma fırsatı bulduğu Sâm Mirza'ya göre ölüm tarihi 939/1532-1533 yılıdır. Buna karşın diğer kaynaklarda ölüm tarihi 936/1529-1530 olarak kaydedilmiştir (Ethé, 1903, s. 782). Hilâlî'nin Hicâbî mahlasını taşıyan kızının da bir şair olduğu ve gazelleriyle ünlendiği bilinmektedir (Bernardini, 2003, s. 152).

Michele Bernardini'ye göre Farsça şiirleriyle tanınan Hilâlî, 16. yüzyılın ilk yarısının en saf ve en orijinal şiirlerini ortaya koymuştur (2003, s. 152). Şiirlerini dolaysız olarak doğrudan ifade etmesi, Bernardini'ye göre Hilâlî'nin yaşadığı dönem için eşsiz bir özelliktir (2003, s. 152). Onun hurûf-ı hecâ sırasına göre dizilmiş gazelleri, rubaileri ve kıtalarından ibaret olan *Farsça Divanı*'nın yanında yine Farsça *Şah u Deroîş* (*Şâh u Gedâ*), *Sıfâtü'l-Âşıkîn* ve *Leylâ vü Mecnûn* mesnevileri bulunur. Hermann Ethé tarafından 1870'te manzum olarak Almanca'ya çevrilen *Şâh ü Gedâ* mesnevisi, teması bakımından çok farklı şekillerde yorumlanmıştır. Ethé'ye göre bu mesnevi dinî, sûfiyâne bir özellik göstermektedir (Beveridge, 1987, s. 483). *Sıfâtü'l-Âşıkîn*, yirmi baptan oluşan ve her babında bir insani niteliğin işlendiği bir mesnevidir. Bu eser muhtemelen 913/1508'den sonra yazılmıştır (Bernardini, 2003, s. 153). *Leylâ vü Mecnûn*'unsa yalnızca ileri tarihli bir kopyası British Museum'da bulunmaktadır. Bu yazma hakkındaki ilk bilgiler Charles Rieu'ya aittir (Rieu, 1881, s. 875).

2.2. Hilâlî-i Çağatâyî'nin Bahr-ı Tavîl'i

Hilâlî'nin *Bahr-ı Tavîl*'i hakkındaki ilk çalışma E. R. Rustamov'a aittir (Rustamov, 1963). Rustamov, Herat'taki kültürel ortamı ifade ederken bu bölgede yalnızca Farsça şiirlerin yazılmadığını, Harezmi Türklerince Türkçe şiirler yazıldığını dile getirir ve Hilâlî'nin *Bahr-ı Tavîl*'ini de bu bakımdan öne çıkarır (1963, s. 20).

Bahr-ı Tavîl'i, Taşkent'te bulunan bir kütüphanedeki yazmada gördüğünü belirten Rustamov, yazmanın demirbaş numarası bulunmadığını, eserin kendisine Ziyavuddin

Babakanov sayesinde ulaştırıldığını aktarır (1963, s. 20). *Bahr-ı Tavîl*'i matbu harflerle yayımlayan Rustamov, çalışmasında metni Kiril harflerine aktarmamış bunun yerine Rusça çevirisine yer vermiştir. Hilâlî'nin *Bahr-ı Tavîl*'inde *Şâh u Dervîş* mesnevisine göndermelerin bulunduğu dikkati çeken Rustamov, Türkçe ile yazılan *Bahr-ı Tavîl*'in, klasik anlayışa uygunluğundan yola çıkarak bu eserin, şiirdeki yetkinliğini ispatlamak maksadıyla başka bir şaire verilmiş olabileceği fikrindedir (1963, s. 23). Hilâlî'nin *Bahr-ı Tavîl*'inden bahseden ikinci isim ise Aksoyak'tır (2007, s. 89). Aksoyak, Hilâlî'nin eserini Fars edebiyatında yazılmış diğer bahr-ı tavîllere dâhil etmiş, ancak eserin hangi dilde yazıldığına dair bilgi vermemiştir.

Bahr-ı Tavîl, ilk defa Süleymaniye Kütüphanesi, Ali Nihat Tarlan Kitapları, 62 numarada kayıtlı bir şiir mecmuasında karşımıza çıkmıştır. "Gazel-i Bahr-ı Tavîl-i Nevâyî" başlığı taşıyan metin Çağatay Türkçesi dil özelliklerinden dolayı müstensih tarafından Alî Şîr Nevâyî'ye atfedilmiştir. Ne var ki manzumelerin başlıklarının yanlış yazılması müstensihlerin sık düştüğü hatalardandır. Nitekim eserin sonundaki mahlasın "Hilâlî" olması ve ulaştığımız iki nüshada da metnin Hilâlî-i Çağatâyî adına kayıtlı olması Nevâyî'ye ait olma fikrini ortadan kaldırmıştır. Ayrıca bu nüshada bulunan metnin dili nispeten daha çok Oğuz Türkçesi özellikleri taşıdığı için (33v8 dilimden, 34v1 üstünde vs.) Çağatay Türkçesini daha iyi yansıttığı düşünülen ve Milli Kütüphane'de 06 Mil Yz A 715 demirbaş numarasıyla kayıtlı şiir mecmuasında yer alan metin çalışılmıştır.

Hilâlî'nin *Bahr-ı Tavîl*'inin nüshaları ve yer aldığı varaklar şu şekildedir:

1. *Mecmû'a-ı Eş'âr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ali Nihat Tarlan Kitapları 62, 33v-35v.
2. *Mecmû'a-ı Eş'âr*, Ankara Milli Kütüphane, 06 Mil Yz A 715, 84v-85r.
3. *Mecmû'a-ı Eş'âr*, Ankara Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, İ. Saib Bölümü 172, 42r.
4. *İlmî-zâde Sabrî Çelebi Divânı*, Bibliothèque Nationale de France, Suppl turc. 384, 51r.¹

Bunlardan başka Abdülbaki Gölpınarlı Özel Kütüphanesi (Konya Müzesi)'nde bulunan ancak demirbaş numarası bilinmeyen bir *Mecmû'a-ı Eş'âr*² ile Rustamov'un makalesinde matbu harflerle yayımladığı Taşkent nüshası vardır.

Hilâlî, *Bahr-ı Tavîl*'ini Fe'îlâtün tef'îlesiyle gazel nazım şekliyle yazmıştır. Kendi içinde kafiyeli olan mısralar, sayıları 20 ila 24 arasında değişen Fe'îlâtün tef'îlelerinden oluşmaktadır. Şair bazı mısraların başında Fe'îlâtün yerine Fâ'îlâtün tef'îlesini kullanmıştır.

3. Eserin Dili Üzerine

Bu bölümde *Bahr-ı Tavîl*'in öne çıkan ses bilgisi ve şekil bilgisi özellikleri üzerinde durulacaktır.

3.1. Ses Bilgisi

3.1.1 Ek uyumsuzluğu: Kemal Eraslan'ın "Doğu Türkçesinde Ek Uyumsuzluğuna Dair" başlıklı makalesinde ifade ettiği Doğu Türkçesindeki ek uyumsuzluğuna *Bahr-ı Tavîl*'de rastlanmaktadır (1970, s. 115): *اكرلاشوة* *kuşlârge* (84v/7).

Çağatay Türkçesinde Arapça ve Farsça sözcüklere kalın sıradan ekler getirilmesi çok yaygındır (Karaağaç, 1997, s. XXXV). Metinde bir örneği bulunur: *دەردەشیدورد* *dervîşğa* (85r/19).

3.1.2. Zamir n'sinin düşmesi: Çağatay Türkçesinin ayırt edici özelliklerinden biri zamir n'sinin istisnalar haricinde kullanılmamasıdır (Karaağaç, 1997, s. XXXVI). *Bahr-ı Tavîl*'de de zamir n'sinin kullanılmadığı görülmektedir: *اکیزوا* *özige* (84v/4); *اکیزوک* *közige* (84v/4); *اکیزود* *yüzige* (84v/4); *اکیزوا* *kaşığa* (84v/4); *استیدا* (84v/8); *هاسریتیدین* (85r/7).

¹ Bizi bu nüshadan haberdar eden kıymetli hocam Prof. Dr. Hakan Taş'a çok teşekkür borçluyuz.

² Bu nüshanın varlığından Aksoyak makalesinde söz etmiştir (2007, s. 89).

3.1.3. Ötümlüleşme: Oğuz Türkçesinin etkisiyle kimi sözcüklerde /t-/>/d-/ ötümlüleşmesi görülür. Çağatay Türkçesinde çoğunlukla Eski Türkçedeki şekle bağlı kalınsa da /t-/>/d-/ ötümlüleşmesi birkaç sözcükte tanıklanabilir (Eckmann, 2013, s. 39). *Bahr-ı Tavîl*'de *tağı* sözcüğünde ve *te-* fiilinde bu ses hadisesi görülür: *عادى داğı* (85r/3); *دینیز زکنید* (85r/10) vb.

3.1.4. Yutulma: Ünlü ile başlayan bir sözcükten önce gelen, ünlü ile sona eren sözcüğün son ünlüsünün kullanılmaması Çağatay Türkçesinde gözlemlenen bir ses hadisesidir (Eckmann, 2013, s. 35). Metinde yutulma hadisesinin örnekleri bulunur: *ن'itey* (84v/1); *ن'itey* (84v/3).

3.2. Şekil Bilgisi

3.2.1. İsim çekimi: Çağatay Türkçesinde belirtme durumu Eski Türkçede zamirlere getirilen *+nI* ekiyle yapılır: *الله نى* Allāhı (84v/3); *نمناجى* cānımnı (84v/5); *نوشوقى* kuşnu (84v/10); *نمیلوکى* külimni (85r/3); *نیزویدى* yüzni (85r/7).

3. tekil şahıs ekinden sonra yönelme durumunu ifade eden *-nA* eki Oğuz Türkçesinin bir özelliğidir. Çağatay Türkçesinde de yönelme durumu eki Eski Türkçedeki şekliyle kullanılabildiği gibi özellikle 3. tekil şahıs iyelik ekinden sonra geldiğinde *g/g̃* ünsüzü düşebilir (Eckmann, 2013, s. 71): *نیزویدى ایاغیا* (84v/18).

3.2.2. Fiil çekimi: Metinde yalnızca *نیزویدى* tilerem (84v/17) örneğinde geniş zamanın 1. tekil şahıs çekiminde Eski Anadolu Türkçesinin ayırt edici bir özelliği olan *-Am* zamir kökenli şahıs ekinin kullanıldığı görülmektedir. Eski Anadolu Türkçesinden kaynağını alan bu ek, geniş zaman ve duyulan geçmiş zaman fiil çekimlerinde Nevâyî tarafından oldukça sık kullanılmıştır (Borovkov, 1954, s. 80-81; Karaağaç, 1997, s. XXIII; Eckmann, 2013, s. 130).

Eski Anadolu Türkçesinde kullanılan, Harezmi Türkçesi ve Kıpçak Türkçesi metinlerinde örneklerine rastlanan *-p* duyulan geçmiş zaman eki, Çağatay Türkçesinde de görülmektedir (Karaağaç, 1997, s. XXXVIII). Metinde bunun örneği bulunmaktadır: *نیزویدى* birip men (84v/5).

İlk kez Harezmi Türkçesinde tanıklanan ve daha sonra Kıpçak Türkçesi ile Eski Anadolu Türkçesinde de varlığını sürdüren şimdiki zaman çekimi Çağatay Türkçesinde *-A turur* yapısı ve *-Adur* ekiyle yapılmaktadır (Eckmann, 2013, s. 139; Güner, 2013, s. 220-221). Metinde şimdiki zaman çekiminin örnekleri bulunmaktadır: *نیزویدى* kıladur (84v/14); *نیزویدى* aladur (85r/2); *نیزویدى* yakıladur (85r/2).

Ünlü ile biten fiil kök ve gövdelerine gelen *-Ay* emir 1. tekil şahıs ekinin metinde birçok örneği bulunur: *نیزویدى* kılay (84v/1); *نیزویدى* n'itey (84v/1); *نیزویدى* eyley (84v/1).

4. Metin

Baḥr-ı Tavîl-i Monla Hilālî

84v

I.

[1] Ne kılay āh ne eyley n'itey Allāh ni eyley maḥa bir şūḥ belā uçradı nā-gāh ni eyley [2] kişi çün derd-i tilimdin imes āgāh ni eyley • Men müselmān-ı sitem-dīde vü ğam-dīde ve [3] ol kāfir-i bed-hūy u belā-cūy u sitem-kār ki Allāhni bilmes n'itey Allāh ni eyley •

II.

[4] Zār u ḥayrān men öziğe kıd-i ra'nā vü yüzige hem anıḥ ṭurfe kışığa hem anıḥ fitne köziğe [5] dil ü cānımnı biripmen leb-i şīrīn söziğe • Yüzidür bāğ-ı cemāl ü kıdidür tāze nihāl ü [6] közidür ṭurfe ğazāl u lebidür şehd-i zülāl ü kışıdur misl-i hilāl u yüzidür māh ni eyley •

III.

[7] Atı bar u iti bar u kuşu bar u kulu var u iti itlerge zarīf ve kuşu kuşlarge ḥarīf [8] • kulu gül aldıda bülbül atı şāh astıda düldül • İt itige kuş kuşığa kul kuluğa [9] bende bolur men • Atı her

yirde kadem kıyosa ser-efgende bolurmen • men dervîş ü gedâdur [10] men vü ol şâh ni eyley •
IV.

Gâh gâhî ki yarağlap şadağın bilige bağlap kuşnı ilige tutup [11] kolını aldığa salıp atını nâz ile sürse iti ardınca yügürse oluban içse şarâb u [12] kuş urup kılsa kebâb u yoruban cilveler itse turuban aytıp işitse [13] men miskîni körüp ol haşmet ü ol câh ne eyley •

V.

Nev-bahâr oldı ve ol gül [14] kıladur 'azm-i tecemmül kiyiben hil'at-i zer-keş içiben câm-ı muraşşâ' miniben ablağ-ı ser-keş [15] tikiben çetr-i mülemma' sebze vü serv-i semende gül ü gülzâr-ı çemende mey içip mest igende [16] baş urıp 'ışk digende unutup ger meni yâd itmese nâ-gâh ne eyley•

VI.

[17] Tilerem kim anı körsem aña yetgünce yügürsem iligim bilige ursam çikip aldımğa ketürsem [18] baş ayağına tigürsem vay eger ol mini yâd körse yüzni mendin evürse 85r [1] kıytıban yolını itürse çapıban atını sürse men güm-râh ne eyley•

VII.

'İşk dâğı [2] ni belâdur ki minin cânım aladur ki yine od çakılıp cânım içinde yakıladur • Mini öldürdi [3] bu dâğ u mini küydürdi bu dâğ küyüp ölgende külimni dağı savurdı [4] bu dâğ • İmdi n'itey veh ne kılay kıyda baray âh ne eyley•

VIII.

Yâ Rab ol pâdişeh olsun [5] şeref evcinde meh olsun göz aña cilvegeh olsun baş itige hâk-i reh olsun [6] mülkü'l-'arş penâhı vü melâ'ik sipeh olsun yüzi yetti felek üstide meh-i çâr-deh [7] olsun bu kızıl yüzni kişi kim tilemes rû-siyeh olsun • Yüzidür mâh yüzüm hasretidin [8] kâh ne eyley•

IX.

Men **Hilâlî** men ü ol mâh menem bende vü ol şâh aña bende [9] hevâ-hvâh velî âh ki andın manga yok hiç nigâhu ve manga hiç günâhu ki nigâh itmese [10] nâ-gâh bu dervîşğa ol şâha diniz kim men ser-geşte-i güm-râh u hevesnâk u hevâ-hvâh [11] ni eyley eyley•

5. Sonuç

Bu çalışmada Türkçe kaynaklarda hayatına ilişkin son derece sınırlı bilgilerin bulunduğu Esterâbâdlı Mevlânâ Hilâlî'nin *Bahr-ı Tavîl*'inin Çağatay sahası ve Türk edebiyat tarihi açısından önemi üzerinde durulmuştur. Yakın zamana kadar tek örneğinin Şeyh Gâlib tarafından verildiği düşünülen bahr-ı tavîl türünün Çağatay sahasında da kullanılmakta olduğu görülmektedir. Türk edebiyatında bahr-ı tavîl üzerine yapılan araştırmaların sonucunda 15. yüzyılda 5; 16. yüzyılda 7; 17. yüzyılda 7; 18. yüzyılda 9; 19. yüzyılda 15; 20. yüzyılda ise 10 adet toplamda 39 şair tarafından 53 adet bahr-ı tavîl yazıldığı ortaya konmuştur. Bir tablo ile bu bahr-ı tavîller ve müelliflerinin güncel bir tablosu araştırmacıların ilgisine sunulmuştur.

Çalışmada *Bahr-ı Tavîl*'in ses ve şekil bilgisi özellikleri incelenmiştir. Eserin ses bilgisi özelliklerine göre Çağatay Türkçesi dönemine ait olduğu düşünülmektedir. Çağatay Türkçesinde sıkça görülen ek uyumsuzluğu Farsça *dervîş* sözcüğüne kalın sıradan ek getirilmesiyle metinde örneklenmektedir. Zamir n'sinin kullanılmaması Çağatay Türkçesinin en ayırt edici özelliğidir ve metinde çok sayıda örneği bulunmaktadır. Yutulma hadisesi *n'etey* ve *n'itey* sözcüklerinde tanıklanır.

Şekil bilgisi özellikleri incelendiğinde de eserin dilinin klasik sonrası Çağatay Türkçesi özellikleri taşıdığı görülmektedir. Çağatay Türkçesinde olduğu gibi belirtme durumu *+nl* ekiyle yapılır. Nevâyî tarafından sıklıkla kullanıldığı bilinen, Eski Anadolu Türkçesinin ayırt edici bir

özelliği olan *-Am* zamir kökenli şahıs ekinin metinde tanıklandığı görülmektedir. Şimdiki zaman çekiminin Çağatay Türkçesinde olduğu gibi *-Adur* ekiyle örnekleri bulunmaktadır. Ayrıca ünlü ile biten fiil kök ve gövdelerine gelen *-Ay* emir 1. tekil şahıs ekinin metinde birçok örneği tespit edilmiştir.

Bugünkü bilgilerimize göre bu eser, Çağatay Türkçesiyle tespit edilen ilk ve tek bahr-ı tavîl örneğidir. Çalışmada *Bahr-ı Tavîl*'in eldeki üç nüshası değerlendirildikten sonra Ankara Milli Kütüphane'de 06 Mil Yz A 715 numarada kayıtlı olan *Mecmû'a-ı Eş'âr*'daki nüshanın Çağatay Türkçesi dil özelliklerini daha iyi yansıttığından dolayı bu nüsha temel alınarak metin çeviri yazıyla verilmiştir.

Çalışmada Ali Nihat Tarlan Kitapları, 62 numarada kayıtlı nüshanın Alî Şîr Nevâyî'ye atfedilerek "Gazel-i Bahr-ı Tavîl-i Nevâyî" başlığını taşımasının bir müstensih hatası olduğu ortaya konmuştur. Büyük ihtimalle bu nüshadaki müstensih hatası Çağatay Türkçesi dil özelliklerinden dolayı eserin Alî Şîr Nevâyî'ye atfedilmesi ile ilgilidir. Eser, diğer nüshalarıyla birlikte ele alındığında Hilâlî-i Çağatâyî'ye ait olduğu görülmektedir.

Summary

Born in Esterabad, Iran, Badr-al-Dîn Mohammad Abdillâh Hilâlî (d. 1529-30), because of being one of the Chagatai Turks, he was renowned by his Chagatâi tag and became a company to Sultan Hosayn-e Baykara under the patronage of Alî Şîr Nevâyî. Although he was of Turkic origin, Hilâlî-i Chagatâi, whose works were written in Persian, has survived with his Persian Diwan, Shah u Dervish, Sifâtu'l-Âşîkîn and Leylâ vü Mecnûn. E. R. Rustamov mentioned the poet's Bahr-ı Tavîl written in Chagatai Turkic for the first time and revealed that Hilâlî also gave works in his native language. Bahr-ı Tavîl is very important in that it is the only Turkic work available to the poet. In this article, after giving information about bahr-ı tavîl type in Turkic literature, the life and works of Hilâlî-i Chagatâi are given; at the end of the article, Bahr-ı Tavîl's language features and transcribed text and facsimile are presented.

Contrary to present-day understanding that bahr-ı tavîl genre is solely written by Şeyh Gâlib, this paper suggests that bahr-ı tavîl is not only written in Anatolia but also in Chagatai field. Studies on bahr-ı tavîl in Turkic Literature revealed that there are 5 in 15th century, 7 in 16th century, 7 in 17th century, 9 in 18th century, 15 in 19th century and 10 in 20th century, total of 53 bahr-ı tavîl composed by 39 poets. This study also provides an up-to-date summary of these bahr-ı tavîls and their authors in a table for interested researchers.

According to our contemporary understanding, the poem in this article is the first and only poem in bahr-ı tavîl genre in Chagatai Turkic. After reviewing the current three editions of Bahr-ı tavîl, the text translation provided in this paper is based on *Mecmû'a-ı Eş'âr* referenced 06 Mil Yz A 715 and stored in Ankara National Library due to its superior reflection of Chagatai tag characteristics.

In conclusion, this paper suggests that in the manuscript accreditation to Alî Şîr Nevâyî with title "Gazel-i Bahr-ı Tavîl-i Nevâyî" is caused by the copyist error. It is highly probable that the copyist mistake of accreditation of this work to Alî Şîr Nevâyî in this issue is due to the Chagatai characteristic of the text. Once all versions of the work is reviewed in conjunction, it is observed that the text belongs to Hilâlî-i Chagatai. This study also evaluated the language characteristics of the Bahr-ı Tavîl and reasserted that the text belongs to Chagatai Turkic.

KAYNAKÇA

- Aksoyak, İ. H. (2006). *Gelibolulu Mustafa Âlî divan I, II, III*. Massachusetts: Harvard University Press.
- Aksoyak, İ. H. (2007). Anadolu sahasında ilk Bahr-ı Tavîl Ahmed Paşa'nın mıdır? *Turkish Studies, International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 2(4), 84-97.
- Aksoyak, İ. H. (2018). Beyanî'nin bahr-ı tavîl'i. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2(3), 230-242. <https://doi.org/10.34083/akaded.460094>.
- Ali Şir Nevâyî (2001). *Mecâlisü'n-Nefâs I*. haz. Kemal Eraslan. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ali Şir Nevâyî (2017). *Mecâlisü'n-Nefâs I-II: Herâtî ve Hekimşâh çevirisi mülhakâtı [Herâtî ve Hekimşâh Tezkiresi]*. çev. Naci Tokmak. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aras, M. (2010). *Mu'in divânı (İnceleme-Metin)*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Arslan, M. (2004). *Antepli Aynî divânı*. İstanbul: Kitabevi.
- Asrî, Ahmed Cemil b. Mehmed Adnân, *Divân*. Ankara Milli Kütüphane. No. 06 Mil Yz FB 562. vr. 42r.
- Bayram, S. (2006). *Azbi Baba hayatı- eserleri-sanatı ve divanı (İnceleme-Tenkitledi Metin)*. Yüksek Lisans Tezi. Edirne: Trakya Üniversitesi.
- Bernardini, M. (2003). Helâlî Astarâbâdi Jagatâ'î. *Encyclopaedia Iranica, Vol. XII, 2*. Iranica Foundation.
- Beveridge, H. (1987). Hilâlî. *İslam Ansiklopedisi, Cilt: 5, I. Kısım*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Birgören, H. (2004). *Dâniş divânı (İnceleme-Metin)*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Borovkov, A. K. (1954). Özbek yazı dilinin kurucusu Ali Şir Nevaî. çev. Rasime Uygun. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, (2), 59-96. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/401855>.
- Ceylan, Ö. & Yılmaz, O. (2005). *Hazâna sürgün bahâr Keçecizâde İzzet Molla ve Divân-ı Bahâr-ı Efkar*. İstanbul: Sahhaflar Kitap Sarayı.
- Dilçin, C. (1983). *Örneklerle Türk şiir bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eckmann, J. (2013). *Çağatayca el kitabı*. çev. Günay Karaağaç. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Erkul, R. (1993). Bir Bahr-ı Tavîl örneği ve Birrî Mehmed Dede. *Yedi İklim*, 5(39), 43-45.
- Eraslan, K. (1970). Doğu Türkçesinde ek uyumsuzluğuna dair. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 18, 113-124. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/157849>.
- Ersöz, G. E. (2007). *Ni'metî divanı*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Adana: Çukurova Üniversitesi.
- Ethé, H. (1903). *Catalogue of Persian manuscripts in the library of the India office VOL. I*. Oxford University.
- Gandjei, T. (2012). Hilâlî. *Encyclopaedia of Islam, second edition*. ed. P. Bearman vd.. <http://ekaynaklar.mkutup.gov.tr:2097/10.1163/1573-3912_islam_SIM_2863>. Erişim tarihi: 10.04.2019.
- Gündoğdu, M. K. (1997). *Müştak Baba*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Güner, G. (2013). *Kıpçak Türkçesi grameri*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Kahraman, B. (1989). *Arşî Divânı'nın tenkidli metni I-II*. Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Kalkışım, M. (1994). *Şeyh Gâlib divânı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kaplan, Y. (2016). Fehîm-i Kadîm'in bahr-ı tavîli. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 14, 67-92. http://devdergisi.com/Makaleler/1170661403_5.%20makale.pdf.
- Kaplan, Y. (2018). Klâsik Türk Edebiyatında bilinmeyen bahr-ı tavîller-1: Kadrî ve Zuhûrî'nin Bahr-ı Tavîlleri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 63, 103-116. <https://doi.org/10.14222/Turkiyat3952>.
- Karaağaç, G. (1997). *Lutfî divanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kesik, B. (2015). Muhibbî'nin bahr-ı tavîl'i. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*. 1(2), 55-60. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/181184>.
- Kılıç, M. (2017). Bahr-ı tavîl ve Bayburtlu Zihnî'nin iki bahr-ı tavîli. *Doğu Araştırmaları*. 17, 39-46.
- M. Vâhid (1312). Bahr-ı Tavîl'den bir kıta. *Maarif* 5(35), 550-551.
- Mermer, A. (2002). XVI. Yüzyıl divân şairi Fedâyî ve iki bahr-ı tavîli. *İlmî Araştırmalar*, 14, 121-129. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/fsmiadeti/issue/6491/85964>.
- Mert, A. (2012). *Nâkâm divanı (İnceleme-Tenkitledi Metin)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi.
- Okyay, E. (2005). *Senîh-i Mevlevî divânı*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Çanakkale: Çanakkale

- Onsekiz Mart Üniversitesi.
- Olgun, T. (1994). *Edebiyat lügati*. haz. Kemâl Edib Kürkçüoğlu. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Rustamov, E. R. (1963). *Uzbekskaya poeziya v pervoy polovine XV veka*. Moskova: Izdatelctvo Vostochnoy Litraturni.
- Sabir, M. E. (1975). *Hophopnâme*. haz. A. Mecit Doğru. Ankara: Atak Matbaası.
- Şengün, N. (2006). *Nazîr İbrahim ve divânı, (Metin-Muhtevâ-Tahlil)*. Doktora Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Taş, H. (2004). *Vahyî divanı ve incelenmesi*. (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Tiker, S. (2003). *Necmî divânı inceleme-metin*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Tokmak, A. N. (2018). *Nebâtî divânı*. İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Yayınları.
- Yanbal, S. (2009). *Şâkir Mehmed Efendi divânı*. (Doktora Tezi). Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi.
- Yılmaz, İ. (2011). Tavîl. *İslâm Ansiklopedisi*. (C. 40, s. 183-184). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- _____. *Mecmû'a-ı eş'âr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ali Nihat Tarlan Kitapları 62, 33v-35v.
- _____. *Mecmû'a-ı eş'âr*, Ankara Milli Kütüphane, 06 Mil Yz A 715, 84v-85r.
- _____. *Mecmû'a-ı eş'âr*, Ankara Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, İ. Saib Bölümü 172, 42r.

EKLER

Mecmû'a-ı Eş'âr, Ankara Milli Kütüphane, 06 Mil Yz A 715, 84v-85r.

